

ЗА РОЛЯТА НА ОБЩИНИТЕ ПРИ ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ОСМАНСКАТА ВЛАСТ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Валентин Китанов

Изграждането и развитието на общините през XIX век е проблем, който намира подобаващо място и значение в изследователския интерес на редица учени. Доказа се важната роля на провинциалната институция за самоуправление в османската административно-фискална система, в обществения живот на българите и културно-националните процеси по време на османското владичество.¹ Наред с обобщаващите разработки голям е интересът към конкретни проучвания, главно по посока поселищни изследвания, които дават отговор на въпроси, отнасящи се до ролята на градските и селските общини в процеса на българското национално възрождане.²

Сериозни промени в живота на Балканите стават причина за засилване значението на общинската институция във вътрешната политика на Османската империя. Кризата и размириците в края на XVIII и началото на XIX век натоварват местното самоуправление с охранителни отговорности, което има за последица утвърждаване на авторитета им пред Високата порта. След реформите в османската армия и премахването на спахийската система и институцията на спахиите през 1834 г., българските общини са ангажирани с допълнителни данъчни, административни и обществени задължения. Те са окончателно санкционирани със законодателните актове от 60-те години.³ Учредяването на Българската екзархия през 1870 година освен всичко известно е и акт, чрез който общинските ръководства и властите изземват правомощията на гръцката патриаршия върху християнското българско население в областта на семейното право, имуществените дела, църковните данъци.

Така, на практика на няколко етапа през XIX век се формира и изпълва с ново съдържание преди всичко институцията на българските градски общини. Нещо повече. Към 60-те години на века тя вече действа като единен организъм, чийто естествен водач се явява Цариградската българска община, роля, по-късно прехвърлена върху Българската екзархия.⁴

За целия XIX век българските общини си остават най-масовата, трайна и най-силна в обществено отношение колективна българска организация, при това законно призната и приета от османското правителство. Тя играе ролята на посредник между българите и Високата порта.⁵ Чрез общините българите изявяват своите намерения, защитават своите интереси, прокарват своите искания. Постепенно по този начин се създава един подготвен в областта на административната култура управленчески елит, чието положение и авторитет е значителен в обществото. От поведението на общинските ръководства в лицето на чорбаджията-кмет или общинските съветници до голяма степен зависи успехът или провалът на всяка една общинска инициатива. От друга страна, общините играят една от най-съществената роля при формиране на българското отношение към османската власт през XIX век и това има огромни последици върху характера и съдържанието на националногенериращите процеси, които протичат в българското пространство.

Това е особено характерно за дейността на българските градски общини. Тяхната роля нараства в обществения живот след масовото заселване на български селяни в градските центрове през XVIII-XIX век. Причините за това са от различен икономически, социален и политически характер. В повечето случаи конкретните измерения на този процес са в зависимост от характера на отношенията между българските общински представители и местните османски власти. Така например, за бързото и масово заселване на редица български селяни в гр. Сяр в края на XVIII и началото на XIX век немалка е заслугата на управителя Исмаил бей и неговите синове, макар че те имали противници на тази политика сред местното турско население. Този и редица други случаи говорят за едно по-различно възприемане на връзката “българи-местна власт”, даващо възможност да се търси начин за разширяване на българското присъствие в условията на добри отношения с местното управление.⁶ Така се осъществява един вид побългаряване на градското пространство, което има важно значение за положителния изход от църковно-националната борба.⁷

Националната идентичност на общините се утвърждава по време на църковното движение. В множество писма, прошения, протести до местните и централни органи на властта наравно с порасналото национално самочувствие и себеуважение се демонстрира верноподаничество, добронамереност и коректност към османската държава и увереност, че чрез нея ще могат да се удовлетворят българските искания. В периода 50-те — 70-те години на XIX век българският народ се стреми да привлече на своя страна максимален брой представители на властта, както и институциите на великия везир и на султана, в спора с гръцките владетели, респективно - с Цариградската патриаршия. Фактите красноречиво говорят за откровеното желание именно османската държава да санкционира религиозната еманципация на българските християни. Особено показателни в това отношение са

действията и инициативите на общините в някои възлови градски центрове, където битката с гръцкото духовенство има емблематичен характер за българския национален дух. Можем да споменем Скопие, Велес, Търново, Пловдив и др. Те в значителна степен, подобно на всички останали български общини формират своето отношение към османската държава под влияние политиката на цариградската българска колония и на нейната община.

Както е известно, българското присъствие в Цариград нараства значително към средата на XIX век. Според различни сведения числото на живеещите в османската столица българи варира от 30 до 50 хиляди. Стопанските промени през XVIII-XIX век формират широк кръг от едри български търговци, предприемачи и производители. Оформя се новата социална категория на едрата българска буржоазия, като от изключителна важност в този процес е българската колония в Цариград. Тук се заселват представители на богати български фамилии и се формират силни български търговски фирми, като тези на Братя Тъпчилещови, Братя Добрович, Моравенов, Миркович и др. Те налагат и по-специфично отношение към османската държава. В стремежа си да решат стопански въпроси цариградските българи търсят тясното сътрудничество с държавните институции.⁸ След Хатишерифа от 1839 година приключва тяхното организиране в редица еснафи: абаджийски, рибарски, кожухарски, терзийски, тухларски, чорапчийски, градинарски, ескиджийски, хлебарски, месарски, готварски, млекарски и др.⁹ Превърнали се в организирана стопанска и социална сила българите формират и своя социокултурна среда, средоточие, на която стават големите цариградски ханове — Балкапан-хан, Куршум-хан, Зюмбюл-хан, Джелепси-хан, а по-късно и българската църква и общината.¹⁰ Осигурила си сериозна стопанска основа, формиралата се през 40-те г. на века българската община в Цариград започва да осъзнава себе си като естествен водач на българския народ, особено в годините на църковната борба. Поради естеството на общественото положение, което имат нейни представители и преди всичко техните възможности пряко и бързо да контактуват с Високата порта статутът на лидер се поддържа и от отношението на останалите български общини към нея. Още през 1839 г. Неофит Бозвели е на мнение, че общината в Цариград трябва да обединява живеещите не само в османската столица българи, но да има влияние и върху цялата българска територия и да играе ролята на централен български представителен орган пред османската власт.¹¹ Така през 1845 година, когато цариградските българи издават пълномощно на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски да ги представляват пред османската власт по въпросите за откриване на български православен храм, училище и печатница, никой не оспорва факта, че Цариградската община говори от името на целия български народ.¹²

Организационното изграждане на българската община в Цариград приключва към средата на века. През 1849 година в османската столица е открита българската църква и започва да работи печатницата на Иван Богоров.

През 1850 година е избрано настоятелство. Османската власт официално признава общината като законна обществена организация, свидетелство за което е и нейния печат на турски език: “Храм на българската народност в местността Балат”.

Непосредствено след Кримската война, възползвайки се от постановките на Хатихумаюна от 1856 година цариградските българи връчват петиция на султана с искане да признае българския народ като отделен от гръцкия, църквата да се отдели със собствен върховен началник. Петицията е представена от името на 6 400 000 българи, въз основа на пълномощни писма от цялата българска територия. Исканията в петицията са преповторени от близо 60 прошения от всички краища на страната, подадени до Високата порта след общо събрание в Цариград. От 1857 година цариградската българска колония има свое училище.¹³ Основава се и българско културно-национално сдружение “Българска книжнина”, издаващо от 1858 година месечно списание “Български книжници”. Списанието се превръща в орган и изразител на църковно-националната идеология. На 8.10.1858 година Иларион Макариополски е ръкоположен за епископ-предстоятел на българската църква в Цариград, за да се стигне до акцията от 3.04.1860 година когато от българска страна се скъсва със зависимостта от цариградския патриарх.¹⁴ Същият ден представителство на българската община, в състав х. Николи х. Минчооглу и Христо Тъпчилешов се явява пред Високата порта и заявява, че българите се отделят в самостоятелна църква и молят правителството да признае това. От този ден до 28.02.1870 година, когато Великия везир Али паша връчва на членовете на смесената българо-гръцка комисия, която е натоварена да реши българския въпрос, султанския ферман за учредяване на Българска екзархия, българската община в Цариград бавно и методично, с много такт и дипломатичност, съобразявайки се с условията в османската столица, влиянието на цариградския патриарх, политическите интереси на Великите сили и преди всичко с българските национални интереси, търси начини да ангажира и привлече на своя страна османската официална власт.¹⁵

Успехът, който българската община в Цариград постига в продължение на две десетилетия има силно въздействие върху цялата национална територия и върху поведението на общините по места. Моделът на поведение на цариградските българи е възприет изцяло от провинциалните лидери, независимо на коя от двете противоположни групировки принадлежат — “млади” или “стари”. Това е модел, при който официалната държавна власт, макар и символизираща наличието на една чужда сила, се използва най-рационално за постигане на българските национални цели. Философията на легитимното, конформисткото, реформаторското отношение към Високата порта дава положителен резултат и тя се налага върху масовото българско отношение към властта и по места. Обстоятелството, че тази позиция се демонстрира от една официално призната общобългарска институ-

ция и преди всичко от нейния легитимен център в Цариград има за последица трайно съобразяване и възприемане на подобен маниер на поведение и от останалите български организации. По места общинските ръководства изцяло се съобразяват с политическата линия и похвати на цариградските българи. Нещо повече. Перманентният контакт с тях е надежда, че проблемите ще се решат, защото османската власт може по-лесно да бъде ангажирана.

Търсенето на османската власт като гарант за българските интереси в българо-гръцкия спор е още по-категорично в провинцията и особено в условията на онези региони, където противоречията надвишават строгите рамки на каноническия спор. Така, във Велес, по време на борбата за изгонване на гръцкия владика Антим, българските първенци успяват да изградят добри и много полезни за тях отношения с местната турска власт. Както гръцкият владика, така и българските общински водачи се стремят да спечелят благоразположението на османската администрация. Нееднократно местни влиятелни турци защитават пред високостоящите органи българите против гръцките интриги. Опитът на Антим чрез фалшификации да злепостави българите пред Високата порта завършва с разследване и констатацията на централната власт, че българите са прави. Всичко това става в периода 1860-1868 година.¹⁶ В крайна сметка възможността да се спечели местната власт и влиятелни турци за българската църковна кауза и редовната изява на признателност към султана имат положителен резултат, защото единствената изцяло македонска епархия, която е включена в диоцеза на Българската екзархия според фермана от 1870 година е Велешката.¹⁷

През 1829-1833 г. в Скопие българската общност не приема трима гръцки владици - Ананий, Геден и Геннадий. Това става благодарение на личната роля на известния чорбаджия Хаджи Трайко, който в качеството си на хазнатарин /съветник/ на скопския управител Амзи паша прокарвал българските интереси. Благодарение на неговата финансова подкрепа и обществено влияние в Скопие е построена и тържествено осветена през 1839 г. църквата "Св. Богородица".¹⁸ След 1840-1841 г., когато Али паша е сменен от поста, влиянието на Хаджи Трайко, респективно на българската общност пред местната власт намалява. Поради тази причина през 1861 г. българските първенци в града търсят подкрепата от централната власт срещу гръцкия владика Йоаким в специално прошение до великия везир Мехмед паша Къбразли. Този ход е имал ефект защото исканията на българите били удовлетворени от владиката преди прошениято да достигне до великия везир.¹⁹

Значението на османската местна и централна власт като фактор за постигане на българските национални интереси се схващало отлично от по-образованите българи. През 60-те г. на века скопският учител Стоян Костов винаги съветвал първенците в града "да работят предпазливо и да се пазят да не възбуждат към себе си подозрението на турското население, понеже то е много силно в града и понеже с това си поведение те отнемат едничкото оръдие на гръцките владици, клеветата."²⁰ Когато в Скопие прис-

тига вестта за признаване на независима българска църква и създаване на Българска екзархия на 2.03.1870 г. градските първенци и еснафите поднасят пред местния мюлтесариф благодарност до султана. Новината, че Скопската епархия не е включена в юрисдикцията на новооснованата екзархия силно накърнява българското самочувствие и започват масови протести, които крият опасност от крайно изостряне на отношенията с властта. В този момент, под влияние на Екзархията, българите сдържат недоволството си, за да не дават аргументи на Патриаршията за антибългарска пропаганда пред османската власт. Първенците по места, в това число и в Скопие успели да успокоят народа с очаквания плебисцит. Били организирани всички ръководни структури в град Скопие и по селата за запазване на спокойствието. Общинското ръководство добре осъзнавало, че в този момент единствено в лицето на Високата порта могат да намерят авторитетен съюзник срещу гръцката патриаршия, поради което се отбягват действия срещу властта.²¹ В крайна сметка тази политика имала своя положителен резултат, санкциониран с плебисцита от 1874 г., когато в Охридска и Скопска епархии мнозинството от българите категорично заявили принадлежността си към Българската екзархия.²²

Като цяло след Кримската война/1853-1856/, когато започва масовото изгонване на гръцки владци на много места противоречията с Патриаршията довели до крайно изостряне на отношенията община-владика. В повечето случаи българските общини търсели начини да си осигурят благосклонността на османската местна власт, или ако това не им се удавало се насочвали към централната власт. Това обикновено ставало с молби, писма, прошения до Високата порта, до великия везир или направо до султана. Така през 1859 г. , когато великия везир посещава София българската общинска власт изготвя и подава прошение до него с искане българската нация да се отдели от гръцката посредством учредяване на самостоятелна българска църква. Изразена е готовност да се сезира и султана.²³

Подкрепата от османската власт се налагала и поради добрите традиционни отношения, които гръцките владци поддържали с местните турски власти и поради силните позиции на самата Патриаршия в Цариград.²⁴

За по-голяма сигурност и авторитет българските общини често ползват посредничеството на влиятелни пред османската централна власт свои сънародници. Така например, поради пречки от страна на турската власт в София, местните български първенци използват дълги години д-р Стоян Чомаков като свой представител и представител на софийската епархия пред официалната власт в Цариград.²⁵ Съществуват редица сведения, които говорят за търсене на подкрепата и на Хр. Тъпчилещов. Неговата намеса е важна за решаването на редица общински и църковни въпроси и за представяне на редица искания пред централните институции на жителите на Самоков, Бургас, Велес, на селата по поречието на реките Нишава и Горна Морава и много други.²⁶

Както е известно, след Кримската война институцията на българските общини е обхваната от вътрешни борби за надмощие между двете основни групи, на т. нар. чорбаджийска, група на “старите” и еснафската или “младите”. Причините за конфликта са от икономическо, политическо, идейно и лично естество, но почти винаги са свързани с въпроса за контрола на общините. С оглед на настоящето изложение за нас е важно да подчертаем, че в желанието си да овладеят общинското ръководство, двете страни търсят подкрепа и легитимност от османската власт. Така например, в Стара Загора част от чорбаджиите, които нямали вече пълна власт в общинските дела през 1864 г. започват кампания за zlepоставяне на новите общински управители пред властта. Обвинявали ги, че имат бунтовни намерения, че пращали във Военното училище в Белград младежи, че посягали на общинската каса. Принуждават и селяните от близките села да подкрепят изпращането на махзари до Високата порта със съдържание zlepоставящо общинските власти.²⁷ През 1863 г. жителите на Дойран се оплакали в писмо до Хр. Тъпчилещов и настоявали за неговото ходатайство пред Високата порта срещу управлението на местните чорбаджии.²⁸ Недоволни от касиера Димитър Трайков, софийските еснафи се оплакват на управителя на Дунавския вилает, Мидхат паша по време на посещението му в София през август 1865 г.²⁹

Така през XIX в. в процеса на изграждане и развитие на българската общинска институция и особено по време на църковно-националната борба българският народ чрез общините се стреми да използва властта като инструмент за решаване на национални, локални или персонални проблеми, защото общините канализират и придават законност на обществените инициативи. Българските общини са институцията, която обхваща и действа върху цялото българско пространство, последователно и непрекъснато още от предишните столетия на османското владичество. Затова тя има най-голяма заслуга в процесите на образуване на българската нация, в утвърждаване на нейната идентичност и в устояване на нейните интереси. Общините утвърждават колективната национална идея, изграждат усещане към дисциплина и ред, а в редица случаи свидетелства за мъдростта на българския народ, който осъзнава, че без тях османската държава не може да провежда адекватна данъчна, административна и вътрешна политика. Успехът на църковното движение и поведението на общините по време на целия негов период формират практически, реформаторско отношение към османската държавна власт, което оценява нейната роля за резултатността на всяка една обществена инициатива. Българският народ вижда в общините, а по-късно и в Екзархията, не само позитивния резултат на своята борба, но и авторитетна институция, с която е в ежедневен контакт, на която може да се има доверие и на която може да се подчинява, без при това да е принуден да прави компромиси с националната си воля и съвест. Това ни дава основание да приемем, че общините имат първостепенно значение при модели-

ране на отношението към Високата порта и османската власт на няколко поколения българи. Без да подценяваме ролята на училището, на възрожденската преса, както и на политическите организации за национално освобождение, техният дял при изграждане на представите и формиране на поведението на българите към османската държава е значително по-малък.

¹ За значението на българските общини в обществения и държавен живот през епохата на османското владичество виж: Грозданова, Е. Българската селска община през XV-XVIII век. С., 1979; Паскалева, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. — ИИИ, 14-15, 1964; Христов, Хр. Българските общини през Възраждането. С., 1973 / Авторът разглежда основно всички страни от характеристиката на българските общини, мястото им в османската военно-административна и фискална система, дейността им по време на реформите в империята и значението им за възрожденските процеси. В контекста на неговото изложение ролята на общините за формиране на българското отношение към османската власт не е предмет на изследване и анализ/.

² В областта на поселищните проучвания има натрупан значителна научна продукция. Вж: Шалдев, Хр. Гр. Прилеп и Българското възраждане. С., 1916; Батаклиев, Ив. Град Татар Пазарджик. С., 1923; Табаков, С. Опит за история на гр. Сливен. С., 1924; Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. — СББАН, кн. XIX, 1925; Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. С., 1926. Начов, Н. Калофер в миналото 1707-1877. С., 1927; Арнаудов, М. Из миналото на Котел. — ГСУИФФ, т. XXVII, 1931; Трифонов, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933; Ников, П. Българското възраждане във Варна и Варненско. С., 1934; Цончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. С., 1934.; Унджиев, Ив. Карлово. История на града до Освобождението. С., 1962; Влахов, Т. Кукуш и неговото минало. С., 1963; Данова, Н. Към историята на Търновската градска община през Възраждането. ИП, кс1, 1980; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. Принос в българското духовно възраждане. Пловдив, 1981; Възвзова-Каратеодорова, К. Драголова. София през Възраждането. С., 1988; Маркова, З. Общинското самоуправление в София през XIX век. София през вековете, т. I. С., 1989, и мн. др.

³ Милев, Н. Известие за състоянието на Турция в края на XVIII в. — СпБАН, VI, 1913, с. 40; Христов, Хр. Цит. съч., с. 73-74.

⁴ По въпроса за значението на Цариградската българска община в общественото, културно и политическо развитие на българите през Възраждането вж: Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. — СББАН, кн. XIX, 1925; Тодоров п., Тодор. Цариградската българска колония и църковният въпрос. В сб. 100 години от учредяването на Българската екзархия. С., 1971, с. 85-115; Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1929. /второ изд. С., 1971/.

⁵ Христов, Хр. Цит. съч., с. 7.

⁶ Кънчов, В. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Избрани произведения, т. I, С., 1970, с. 43.

⁷ Гандев, Хр. Проблеми на Българското възрождане. Фактори на българското възрождане, 1600-1830. С., 1976, с. 90-100; Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII-XIX в. Библиографско-статистични изследвания. Т. I-V С., 1916-1968; Христов, Хр. Цит. съч., с. 16.

⁸ Начов, Н. Цариград като културен..., с. 1 и сл; Христов, Хр. Цит. съч., с. 14.

⁹ В научната литература се говори за 24 чисто български еснафа в османската столица. Вж: Сапунов, Н.Е. Дневник за съграждането на първата българска църква "Св. Стефан" в Цариград. ПСПБКД, кн.11, 1884, с. 59 и сл; Христов, Хр. Цит. съч., с. 119.

¹⁰ Тодоров п., Тодор. Цит. съч., с. 86.

¹¹ Христов, Хр. Цит. съч., с. 120.

¹² Тодоров п., Тодор. Цит. съч., с. 88.

¹³ Пак там, с. 95.

¹⁴ Пак там, с. 96-99.

¹⁵ Пак там, с. 108.

¹⁶ Кънчов, В. Сегашното и недавното минало на град Велес. Избрани произведения, т. II, С., 1970, с. 246.

¹⁷ Генов, Г. П. Международни актове и договори, засягащи България, ГСУ-ЮФ, XXXIV, 1, 1940, с. 163.

¹⁸ Кънчов, В. Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало. Избрани произведения, т. II, С., 1970, с. 133-134.

¹⁹ Пак там, с. 157.

²⁰ Пак там, с. 159.

²¹ Пак там, с. 164-168.

²² Документи за българската история, т. IV. Документи из турските държавни архиви /1863-1909/, ч. II, С., 1942, с. 22-23.

²³ Маркова, З. София в църковно-националната борба. София през вековете, т. I, С., 1989, с. 192.

²⁴ Христов, Хр. Цит. съч., с. 166.

²⁵ Шопов, А. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. — СбБАН, 12, 1919, с. 491 и сл.; Маркова, З. Общинското управление в София ..., с. 166.

²⁶ Христов, Хр. Цит. съч., с. 166-167.

²⁷ БИА, НБКМ, I, А, 201; Гайда, 11, бр. 20, 27.III.1865; Христов, Хр. Цит. съч., с. 157.

²⁸ Христов, Хр. Цит. съч., с. 158.

²⁹ Георгиев, М. Възраждането на град София. Исторически материали. С., 1920, с. 80; Время, 1, 12, 23.X.1865; Маркова, З. Общинското управление в София ..., с. 167.